

POLITIKA IR NUOBODULYS¹

Tomas Vaiseta nagrinėja sovietmetį ne visai taip, kaip įprasta apie jį kalbėti: pirmiausia – ne tam, kad pasakytų, kaip šis griuvo (ar kaip jį sugriauti). Autorius pasuka kitu keliu nei dauguma sovietmečio tyrimų – jo nedomina sistemos žlugimo prielaidos ir Sąjūdžio pradžios paieškos², jis neaiškina prisitaikymo prie režimo ar kolaboravimo klausimų³, nebando atsekti ideologinės logikos⁴. Tomas Vaiseta neria į kasdienio gyvenimo praktikas sovietmečiu. Tai, pavadinkime, sovietmetis *vulgaris*, „paprastasis gyvenimas“: sistema iš vienujų veiksmų, minčių, dienų – darbe, gatvėje, spaudoje. Toks kasdienybiskas žiūros kampas leidžia pamatyti nuo idėjinių šūkių labiausiai nutolusią ir taip pat bendriausią, įprasčiausią socialinio gyvenimo erdvę. Jei politinis mąstymas numato naratyvą ir pabaigą, toks sociologinis-istorinis tyrimas pristato sovietmetį, tarsi jis tos pabaigos neturėtų ir tęstųsi, varomas savo vidinės logikos. Tai sovietmetis, kuris yra nei grynoji ideologija, nei asmeniniai išgyvenimai, greičiau

¹ Vaiseta Tomas, *Nuobodulio visuomenė. Kasdienybė ir ideologija vėlyvuosiu sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2014.

² Ramonaitė Ainė, sud., *Nematoma sovietmečio visuomenė*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2014.

³ Putinaitė Nerija, *Nenutrūkusi styga. Pristatymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.

⁴ Dementavičius Justinas, *Tarp ūkininko ir piliečio: modernėjančios Lietuvos politinės minties istorija*, Vilnius: Aukso žuvis, 2015.

pilkųjų zonų situacijos ir kompromisai, kuriuos kuria ideologija, susidurdama su konkrečiu gyvenimu.

Būtent šias zonas, pasitelkdamas archyvus ir gyvus pasakojimus, autorius atranda vadinamosiose ideologinėse situacijose ir žmonių praktikose jose: spaudos leidinių redakcijų posėdžiuose, bibliotekų lankymo ir knygų skaitymo tyrimuose, kritikos ir savikritikos, skundų diskurse, darbo kultūros ritualuose, demonstracijose ir paraduose. Visos šios praktikos sudaro „viešą“ ir „nuobodų“ vėlyvojo sovietmečio žmogaus susidūrimą su ideologija: nuo „minties drausminimo“ kontroliuojant viešąją mintį (3 skyrius) iki „laiko mobilizacijos“ konstruojant sociolaikinę tvarką, kuri verčia individą atitinkamai elgtis ir planuoti veiksmus (5 skyrius). Jei toks gyvenimas būtų filmas ar spektaklis, jame, galima sakyti,

„nevyksta drama“: individas atsiduria socialinėje situacijoje, kuri ne suteikia jam galimybės ką nors veikti „ant scenos“. Tada vienintelis galimas scenarijus ir dekoracijos yra pernelyg matyti ir pažįstami, visi egzistuojantys vaidmenys – nepageidaujami, o pasirinkti kitų – neįmanoma arba žmogus jaučiasi nuo jų nutolęs. Tokia situacija tarsi neturi aiškios ateities. Nors laikas egzistuoja, jis atrodo nusitęsęs be įžiūrimos atomazgos. (79)

Taigi, ko tiksliai ieškoti toje kasdienybėje, taip ir nepaaiškės: autoriui rūpi ne atsakyti į klausimą *kodėl*, o išsiaiškinti, *kaip*, tai ne problemos, o paties objekto tyrimas. Toks mąstymo apie sovietmetį būdas greičiausiai yra duoklė „gyvajai atminčiai“ (11) ir noras paaiškinti sovietinę santvarką bei jos logiką kaip įprasto gyvenimo dalį, tvarką, kuri tik dabar yra atmetama, o kažkada juk būta priimtose, su ja savaip susitaikoma, sugyvenama. Net jei Sąjūdis ir užbaigė, paneigė sovietinę santvarką, kyla klausimas, kaip galima politiškai nauja forma, jei lieka savaime prieštaringas turinys – liudininkai, realiai gyvenę žmonės. Kyla tikras kognityvus disonansas, jei bandome praeitį kategoriškai nurašyti kaip istorinę klaidą.

Monografijos idėja gerai iliustruoja pasitelkta medžiaga ir knygos apipavidalinimas: sovietmečio visuomenę matome lyg nuotraukos

negatyvą, išvirškščią jos pusę. Didelio formato ir nepatogioje skaityti knygoje intriguoja atrasti smulkius kasdienio gyvenimo vaizdus, ritualus lyg ideologijos beprasmiškumo blyksnius (mankšta fabrike, eisena demonstracijoje, talka aikštėje, eilė parduotuvėje), citatas iš interviu su žmonėmis, daugiausia darbininkais ir jų išraiškingą bei šiandienos socialiniuose kontekstuose atpažįstamą kalbą. Bendrumą, kolektyvizmą turėjusiems atspindėti vaizdiniais čia netikėtai suteikiama kita reikšmė: dingsta jų didingumas, atsiveria pilkuma, baugus minioje atsiskleidžiantis „publikos katarsis“, vangus dalyvavimas, abejingas stebėjimas, apsimestinis pozavimas. Ir, kita vertus, įvairių raštų, protokolų ir skundų nuotraukos knygos priede atveria ideologijos gelminį pasaulį, paneigia, kad jis buvo tuščias, ir rodo, kad jis buvo kuriamas konkrečių žmonių.

Būtent šį ideologijos ir veikėjo ryšį Tomas Vaiseta aiškina dviem veiksmo lygmenimis pagal Alexei'aus Yurchak'o veiksmo steigiamojo ir atliekamojo matmens skyrimą: steigiamasis matmuo formaliai įtvirtina veiksmą, o atliekamasis yra labiau asmeninis ir gali nukrypti nuo pradinės reikšmės (autorius kaip pavyzdį pateikia situaciją partiniame susirinkime: sėdi keli žmonės, tačiau kai kurie gali klausytis abejingai ar skaityti pašalinius dalykus, nors steigiamojo matmens prasme visi „dalyvauja“ (26–27)). Tokios atliekamosios praktikos gali būti para-struktūrinės, a-struktūrinės arba anti-struktūrinės, tačiau jos niekada neišeina iš ideologijos apibrėžto lauko (minėtame susirinkime galiausiai balsuos kiekvienas, režimu „niekas netikėjo“, bet jis veikė, ir t. t.).

Autorius teigia, kad ideologijos reikšmę reikėtų vertinti ne tikėjimo / netikėjimo aspektu, o pasitelkus socializacijos procesus (135). Tai yra naujas požiūris į sovietmetį, neleidžiantis nurašyti šio laikotarpio *a posteriori*. Ideologija, pasak Vaisetos, neturi rūpėti ar nerūpėti asmeniškai: ji tiesiog yra čia ir dabar ir ji veikia. Politikos tyrėjas galėtų priekaištauti, kad Vaisetos tyrimas neatsako į klausimą, kodėl žlugo Sovietų Sąjunga arba kaip tokioje visuomenėje susikūrė per-

sitvarkymo judėjimai, tačiau autorius į šiuos klausimus atsakyti ir nesiekė.

Negalima tvirtinti, kad toks tyrimas tik aprašo kasdienybę ir nėra aktualus politine prasme. Svarbiausi Lietuvos politikos klausimai tebesisuka aplink požiūrį į sovietmetį. Politikos sociologai teigia, kad pakanka žinoti žmogaus nuomonę apie šį laikotarpį arba jo socialinę padėtį prieš trisdešimt metų, dar keletą sociodemografinių charakteristikų, ir galima nuspėti, už ką jis balsuos rinkimuose, o didžiausias audras viešojoje erdvėje sukelia diskusijos dėl „mūsiškių“. Tokio gajaus noro domėtis šiuo Lietuvos istorijos laikotarpiu kontekste Tomo Vaisetos knyga nuvils tuos, kurie ieško maišto ir egzotikos apraiškų sovietinio gyvenimo išmonėse, nenuoširdziame, fasadiniame dalyvavime viešajame gyvenime. Anot autoriaus, ir tariami maištautojai galiausiai galėjo maištauti tik tam tikrose ribose: net ir vangiai dalyvaudami šventinėse demonstracijose arba dalyvaudami tik dėl to, kad tai buvo proga pasilinksminti, išvengti darbo, jie vis tiek ten eidavo, o neva atsainus elgesys buvo labai atsargus, stengiantis neperžengti ribų.

Toks požiūris skatina vertinti priešinimosi santvarkai ženklus, nepdovanoti jais tų, kurie jų nepelnė, ir parodo, kad ideologijos veikimas yra ne savaiame suprantamas. Tai aktualu dabar, kai atrandama, jog Lietuvos istorijoje yra ne tik temų, kuriomis sunku kalbėti, bet ir temų, kuriomis apskritai, rodos, neįmanoma kalbėti, – kaip antai kolaboravimas su nacistiniu ir sovietiniu režimais. Bandant atsakyti į šiuos neatsakomus klausimus, kaip teigia Nerija Putinaitė, kartais pradedami kurti įvairūs mitai – anot jos, vienas svarbiausių mitų apie dalyvavimą sovietmetyje yra būtent priešinimosi, rezistencijos paieškų mitas⁵. Ideologijos reflektavimas per laiko atstumą iš tiesų veda prie mąstymo, kad jai galima pritarti arba priešintis. Tačiau realiuoju

⁵ Putinaitė Nerija, „Atminti ir pajauti „mūsų“ sovietmetį: pamąstymai apie Martos Vosyliūtės filmą „Humanitarės gyvenimas ir mirtis“, *Naujasis Židinys-Aidai* 8 (280), 2015, p. 58–60.

laiku ideologijos veikimo mastas yra toks didelis ir neapibrėžiamas, kad pasipriešinimas kaip aiškus „ne“ pasakymas tampa pernelyg problemiškas: neaišku, kur dalyvauti, o ko vengti (ir ar tikrai įmanoma išvengti ideologijos). Todėl, kaip atskleidžia ir Vaisetos knyga, ideologija nebūtina tikėti, tačiau ji, to neklausdama, vienaip ar kitaip gali priversti jai įsipareigoti.

Atsitraukiant nuo politologų laukų, į kuriuos autorius pernelyg toli žengti ir neketino, reikėtų plačiau pristatyti ir tai, ką būtent, anot Vaisetos, reiškia gyventi „nuobodulio visuomenėje“. Knygos įžanga pateikia įdomią ir įvairiapusę nuobodulio, tiek kaip individualaus, situacinio, tiek kaip egzistencinės patirties, studiją, nors dėstyme ir pačioje situacijų analizėje nuobodulio momentas yra pažymimas gana epizodiškai ir aptakiai, tai gali rodyti, kaip nelengva tokią sąvoką pritaikyti analizuojant konkrečius įvykius. Viena vertus, nuobodulys yra išgyvenamas individualiai, kita vertus, jis yra plati sąvoka, būdinga visai modernybei, – akivaizdu, kad ją vartoti aiškinti konkrečiam istoriniam laikotarpiui ir ideologijai nebus lengva. Todėl kartais susidaro įspūdis, kad „nuobodulio visuomenė“ greičiau yra skambus ir patrauklus pavadinimas, kuris (taip pat ir dėl savo krūvio) pats savaime siūlo paaiškinti daugiau, nei po juo esantis teorinis modelis (panašiai kaip kitas humanitariniuose ir socialiniuose moksluose vartojamas terminas „išivaizduojama bendruomenė“, rodos, yra savaime aiškus net ir nesigilinant į Benedikto Andersono studiją, kurioje jis pristatomas⁶). Nuobodulys kaip teorinis visuomenės modelis Vaisetos tyrime yra nulemtas socialinės aplinkos, išgyvenamas būtent ideologinėse situacijose, tačiau jis nelaikomas visuomenės pamatu. Tai yra požymis, matomas socialinėse situacijose (83), ir prasmės ištuštėjimas,

⁶ Įdomu, kad žiniasklaidoje T. Vaisetos monografija minima ne tik žinių portaluose, kultūros leidiniuose, bet ir tinklaraštyje „Ką valgo veganai?“, „nuobodulio virtuve“ pavadinant vieną restoraną, kaip kuriantį „pigumo įspūdį“ ir pritaikytą „lietuviškos nuobodulio virtuvės skoniui“.

intencionalumo stoka, o nuobodulys sociologiniu požiūriu, arba nuobodulio visuomenė, – „**erdvės** <...> unifikacija, <...> standartizacija, uždarumas, suvaržymas, **laiko** <...> monotonija, tėkmė be įvykių, laiko beprasmiškas praleidimas ir praradimas, **minties** <...> kartotės, klišės, <...>, tuštumas, kalbos sumedėjimas“ (86–87).

Pagrindinis išbandymas tokiam požiūriui į sovietmetį yra nesitakymo su sistema klausimas, besisiejantis ir su politinio veikimo bei politinio pokyčio klausimu. Pasipriešinimui autorius numato vietą ir laiką anti-struktūrinių praktikų metu, tačiau jis, kaip minėta, lieka manevrinu judesiu apibrėžtoje situacijoje. Tokia studija neatveria kritinio susimąstymo, struktūrą sustabdančios refleksijos momento, kuris, pavyzdžiui, buvo daug labiau pabrėžiamas Agnės Narušytės studijoje „Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje“, iš kurios Vaiseta ir „pasisukolino“ nuobodulio kategoriją. Anot Narušytės, nuobodulio ženklai nagrinėjamosose lietuvių devintojo dešimtmečio fotografijose ne šiaip sau matomi objektyvia tyrėjo akimi – juos reikia perskaityti, todėl „į vaizdo interpretaciją įtraukiama ir suvokėjo patirtis“⁷, o pats nuobodulys yra susijęs su „vaizduotės atvėrimu ir prasmės klausimu“⁸.

Prie „prasmės klausimo“ ir norisi grįžti. Vaiseta sako, kad negalime teigti, jog ideologija ir nuobodulys buvo persmelkę visą tikrovę, tačiau nurodo, kad tikrumo paieškos viešojoje erdvėje iškart susidurdavo su drausminimu ir taisyklėmis, nepalikdamos kokio nors pėdsako. Dėl to vėlyvojo sovietmečio reiškiniai, kaip antai pogrindis, arba tie, kurie vėliau tyrėjų bus pavadinti „nepaklusniaisiais“, „savaimia visuomene“ ir pan., Vaisetos tyrime gali būti vadinami nebent „pasitikėjimo būreliais“ (227), „neartikuluota <...> kitokio supratimo nuojauta“ (180), „bendrumo jausmo poreikiu“ (180), pats maištas yra nevertinamas kaip viso labo emocingas jausmų išlieji-

⁷ Narušytė Agnė, *Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 16.

⁸ Ten pat, p. 46.

mas (286), o pasipriešinimas galimas tik kaip melo bei ideologijos pabaiga (136) – kažkas, nepriklausantis nuo pavienio individo.

Čia iškalbingas ir įsimenantis yra autoriaus pateikiamas Antano Terlecko svarstymo darbe atvejis: cituojama, jog „[žmona] Alė sėdi išsigandusi, išbalusi“, ir šis vaizdas kontrastuojamas su „pasyvios stebinčios publikos šypsenomis ir juoku“ (289). Perkeliant šį vaizdinį į platesnį visuomenės kontekstą, neišvengiama išvada, kad šiuo pasibaisėjimo ir išgąščio momentu kažkas turėjo atsitikti – juk tai nebe nuobodulys.

Kaip žinome, „kažkas“ tikrai atsitikdavo, galima sakyti, sugriauinant visas nuobodulio visuomenės taisykles. Vaisetos modelyje steigiančiosios praktikos (dalyvavimas kur reikia) niekada nėra atvirai atmetamos: joms, vadovaujantis Micheliu de Certeau, „paklūstama tik tam, kad būtų jų išvengta“⁹. Tačiau galima klausti, kokią prasmę tuomet turi toks nužemintas steigiančiosios praktikos turinys. Vaiseta teigia, kad jo svetimumo pamatymas kūrė beviltišką nuobodulį. Tačiau galvojant apie antisisistemines jėgas, atsiradusias vėlyvuosiu sovietmečiu, galima sakyti, kad jos įveikė ideologiją būtent dėl to, kad atsisakė į tą nuobodulį kreipti kokį nors dėmesį ir suvokė bei bekompromisiškai kūrė alternatyvų gyvenimą. Jūratė Kavaliauskaitė neatsitiktinai antisiseminį bohemišką judėjimą vėlyvojo sovietmečio Vilniuje pavadino „Vilniaus Bermudų trikampiu“¹⁰: tai ne šiaip sau para-vieta, ne a-vieta, ir net ne anti-vieta, o leidimo egzistuoti nereikalaujanti, tarsi visiškai kitame pasaulyje randama vieta, kuri turi savybę peržengti ir sujaukti tiek erdvę, tiek mintį, tiek laiką, – visus nuobodulio visuomenės matmenis. Žinoma, „trikampyje“ buvę žmonės pateko į visas kasdienybės praktikų situacijas, aprašytas Vaisetos knygoje, tačiau kartu jie jas taip radikaliai peržengė, kad dalyvavi-

⁹ de Certeau Michel, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California Press, 1988, p. xiv.

¹⁰ Kavaliauskaitė Jūratė, „Išlikę „Bermudų trikampyje“: nesovietinio gyvenimo aplinkos ir tinklaveika“, Ramonaitė, p. 62–104.

mas steigiamąją prasme prarado prasmę. Šis peržengimas – ne šiaip sau „taktika“ ar „silpnųjų strategija“ prisitaikyti: tai savimi maksimaliai pasitikintis žingsnis, kuriam nereikia daryti kompromisų, ir būtent tas pasitikėjimas veikėjui suteikia žinojimo galią bei galimybę „išardyti“ sistemą.

Žinoma, maištautojai sovietmečiu buvo veikiau išimtis, jų sistemos ardymas – simbolinis, o ne masinis, tačiau tokie atvejai rodo, kad vėlyvojo sovietmečio negalima apmąstyti, nenumatant teoriniame modelyje galimybės bandymams be išlygų sugrąžinti pasauliui prasmę.

Kitas, smulkesnis pastebėjimas, kuris galiausiai kylo apmąstant Vaisetos aprašytą nuobodulio visuomenę, yra gana problemiškas ideologijos sąvokos traktavimas, bandant rasti grynai sovietmečiui būdingas kategorijas, atskirti jo ideologiją nuo kapitalistinių Vakarų visuomenių ir nežinia, ar tikslingai svarstant Sovietų Sąjungos modernumo ir antimodernumo prieštaravimus (2.2 skyrius). Kritiškesnė perspektyva galėtų priekaištauti Vaisetai dėl to, kad modernybėje problemiška yra ne viena ar kita politinė santvarka, o bendras piliečio ir valstybės santykis. Galiausiai Vaiseta prieina išvadą, kad sovietinės santvarkos išskirtinumas – turbomodernizacijos ideologija, esą ir leidžianti atpažinti bendrą modernizmo kryptį, ir nurodanti „sovietišumą“. Tačiau galima ginčytis, ar tai nuoroda būtent į sovietinę ideologiją ir ar taip ji pakankamai išskiriama iš bendro modernių režimų konteksto. SSRS pavadinama „mono-organizacine“ visuomene ir „ideokratija“ (107), tačiau netampa aiškiau, kuo ji išskirtinė. Kuo skiriasi sovietmečio darbininko fabrike nuobodulys ir jo vaikiaičio nuobodulys po daugelio metų kuriame nors nepriklausomos Lietuvos biure? Ar kultūrinis snobizmas šiandien kuo nors kitoks, nei puošiant lentynas „Pasaulinės literatūros bibliotekos“ tomiais? Kodėl nuotykių romanai, detektyvai turėjo tapti išskirtinai sovietinės nuobodulio visuomenės palydovu? Dar labiau rūpėtų atrasti, ką sovietinio nuobodulio ir ideologijos kontekste reiškė *perestroikos* pažadai

apie sąstingio griovimą ir pertvarką ir kodėl kai kurios nuobodulio praktikos, rodos, nedingo iš Lietuvos gyvenimo: ar tai ir yra „sovietinis palikimas“, ar didesnė modernybei būdinga ir sovietmečio ribas pežengianti praktika?

„Gyvenimas virė ir kunkuliavo, bet tam tikromis nelaisvės ir sąstingio sąlygomis“¹¹, – sako Tomas Vaiseta. Galiausiai tenka pripažinti ir tai, kad, kaip apibūdino Petras Dirgėla, sovietmečiu visi be išimties buvo uždaromi toje pačioje sistemoje, „tarsi agurkai viename stiklainyje“. Tomo Vaisetos monografija leidžia tą sistemą pamatyti: išlaikant suvokimą, kad tai būtų kitokios realybės ir vis dėlto neuždedant griežtų kategorijų, nuvedančių į paties pažinimo sąstingį.

Tokį įspūdį gali palikti tik sąlytis su kasdienybe, lyg tarp senų daiktų radus kokį nors to meto žurnalą ir dėliojant žmogaus gyvenimo struktūroje logiką: skaitančio apie „turboaugimą“, rašančio skundus ir pagyrimus dėl kieno nors darbo, auklėjimo, skaitančio neva kritišką humorą ir feljtonus. Sekdamas visas šias kasdienybės praktikas, Tomas Vaiseta atskleidžia gyvenimo kreipimą į nuobodybę. Tai tyrimas, kurio retai ryžtųsi imtis socialinių mokslų atstovai: per mažai aiškių kintamųjų, per daug šaltinių, ir galiausiai – tai kur čia problema? Ir vis dėlto jei apibendrinami grįžtume prie dramaturgijos terminų visuomeniniam gyvenimui apibūdinti, drama vyksta, jei yra herojaus konfliktas. Todėl šioje recenzijoje išdėstyta kritika atidžiam kasdienybės tyrėjui remiasi prielaida, kad galbūt politika ir yra tai, kas ne(be)nuobodu, nes nuobodi situacija, „nevykstanti drama“ reikalauja politinio atsako, prasmingo veiksmo ar bent jau yra proga tos prasmės ilgėtis.

JURGA BAKAITĖ

¹¹ „Sovietmečio istorikų priedermė – ieškoti baltos varnos?“, *Sovietika. Sovietinės okupacijos studijos. 1944–1990*, <<http://www.sovietika.lt/703362/straipsniai/atmintis/sovietmecio-istoriku-priederme-ieskoti-baltos-varnos>>, 2016-06-04.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

de Certeau Michel, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California Press, 1988.

Dementavičius Justinas, *Tarp ūkininko ir piliečio: modernėjančios Lietuvos politinės minties istorija*, Vilnius: Aukso žuvis, 2015.

Narušytė Agnė, *Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008.

Putinaitė Nerija, „Atminti ir pajauti „mūsų“ sovietmetį: pamąstymai apie Martos Vosyliūtės filmą „Humanitarės gyvenimas ir mirtis“, *Naujasis Židinys-Aidai* 8 (280), 2015.

Putinaitė Nerija, *Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.

Ramonaitė Ainė, sud., *Nematoma sovietmečio visuomenė*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2014.

„Sovietmečio istorikų priedermė – ieškoti baltos varnos?“, *Sovietika. Sovietinės okupacijos studijos. 1944–1990*, <<http://www.sovietika.lt/703362/straipsniai/atmintis/sovietmecio-istoriku-priederme-ieskoti-baltos-varnos>>.